

Secțiunea a 2-a. PERSOANE

Libertate și sclavie

Am reținut, în capitolul precedent, locul central ocupat de *status libertatis* în determinarea capacității unei persoane. Deosebirea de regim juridic dintre sclavi și oamenii liberi nu a dispărut niciodată, fiind (de fapt) una dintre caracteristicile Antichității. Dar războaiele de cucerire (sursa principală a sclaviei) încetează din Principat. Asocierea între libertate și cetățenie (intrinsecă Vechiului Drept Roman) dispare și ea cu timpul, astfel că Iustinian ajunge să dea următoarea definiție:

Et libertas quidem est, ex qua etiam liberi vocantur, naturalis facultas eius quod cuique facere libet, nisi si quid aut vi aut iure prohibetur.

Iar libertatea, în temeiul căreia (oamenii) se numesc liberi, este capacitatea firească a omului de a face ce vrea, numai dacă nu este oprit prin forță sau de lege¹.

Sclavul – actor pe scena juridică

În Vechiul Drept Roman, sclavul putea îmbunătăți situația stăpânului său: îl putea face creditor, în urma unui act juridic de achiziție, în care a figurat împrumutând personalitatea stăpânului. Nu-l putea face însă debitor, pentru ca să nu-i înrăutățească situația patrimonială.

Această concepție primitivă, compatibilă cu structura unei societăți care nu practica afaceri de anvergură, rămâne în urma noului context economic și social de la finele Republicii și începutul Imperiului. Cetățenii aveau interesul să-i implice în afacerile lor pe sclavii care se dovedeau pricepuți și înzestrați cu inițiativă. Dar actele juridice care se încheie în domeniul activității comerciale sunt acte în care se obține un profit în schimbul unui sacrificiu: un preț pentru înstrăinarea lucrului (în materie de vânzare), chiria pentru vânzarea forței de muncă (în contractele de locațiune) etc. Aceste acte se numesc sinalagmatice, pentru că părțile contractante devin în egală măsură și creditori și debitori.

Pretorul intervine și recunoaște, în anumite cazuri, capacitatea sclavului să încheie astfel de acte juridice în interesul stăpânului său. De exemplu, recunoaște cetățeanului posibilitatea să atribuie unui sclav al său o masă de bunuri (*peculium*), în vederea exercitării unui comerț. Aceste bunuri, deși rămâneau în proprietatea stăpânului, alcătuiau totuși o masă patrimonială distinctă, pe care sclavul o administra, dar ale cărei venituri reveneau stăpânului. În fapt, succesul unei asemenea afaceri îi profita și sclavului. Actele pe care le încheia sclavul cu terții, în legătură cu activitatea comercială legată de peculiu, dădeau ultimilor dreptul să urmărească pe stăpân (în principiu) în limita bunurilor cuprinse în peculiu.

În concluzie, la sfârșitul Republicii, asistăm la un proces care urmărește să recunoască sclavului o **capacitate juridică limitată**. Procesul a fost stimulat de înflorirea activităților comerciale. Situația concretă a multor sclavi ajunge astfel să se schimbe: în fapt, să fii sclav nu mai este sinonim cu absența unei averi proprii, chiar dacă (teoretic) sclavul nu putea fi titularul unui patrimoniu. Propagarea în societatea romană a ideilor umaniste ale filosofiei grecești duce lucrurile și mai departe, contribuind la ameliorarea situației acestora.

¹ Inst. 1.3.1.

Ameliorarea situației sclavilor

În Imperiu, sub influența ideilor filosofice care văd în sclavi tot oameni, sunt edictate numeroase dispoziții legale menite să ocrotească persoana fizică a celui aservit. De exemplu:

- un edict al lui Claudius² sancționează părăsirea unui sclav bătrân sau bolnav cu pierderea dreptului de proprietate și trecerea sclavului între latinii iunieni;

- Legea *Petronia* oprește pe stăpâni să-și dea sclavii, fără acordul magistraților, să fie devorați de fiare la jocurile de circ;

- două constituții ale lui Antoninus Pius urmăresc același scop: va fi acuzat de omor stăpânul care și-a ucis fără motiv sclavul, iar cea de-a doua îngăduie magistraților să silească pe stăpânii prea cruzi să-și vândă sclavii pe care-i maltratează:

Dominorum quidem potestatem in suo servos illibatam esse oportet nec cuiquam hominus ius suum detrahi: sed dominorum interest, ne auxilium contra saevitiam vel famem vel intolerabilem iniuriam denegetur his qui iuste deprecantur. Ideoque cognosce de querellis eorum, qui ex familia Iulii Sabini ad statuam confugerunt, et si vel durius habitos quam aequum est vel infami iniuria affectos cognoveris, veniri iube ita, ut in potestate domini non revertantur.

Puterea stăpânilor asupra sclavilor lor în mod sigur nu trebuie să încalce și nu trebuie să existe nicio derogare de la drepturile legale ale niciunui om. Dar este în interesul stăpânilor ca celor ce se plâng să nu li se refuze alinarea împotriva brutalității și înfometării sau a vătămărilor intolerabile. Drept urmare, examinează litigiul celor care au părăsit căminul lui Iulius Sabinus pentru a se refugia la statuie și dacă se va dovedi că au fost tratați mai aspru decât este echitabil sau au fost supuși la vătămări infame, atunci ordonă să fie vânduți sub condiția de a nu se reîntoarce în puterea stăpânului lor actual³.

- împăratul Constantin pedepsea pe stăpânii care abandonau pe sclavii nou-născuți cu pierderea dreptului de proprietate asupra acestora, iar Iustinian incriminează castrarea sclavului și sancționează cu pierderea dreptului de proprietate pe stăpânul care o practică⁴.

Căderea în sclavie și dezrobirea

În Imperiu, au apărut cazuri în care, în urma unei înțelegeri frauduloase, o persoană liberă se lăsa să fie vândută ca sclav de către o terță persoană. Își revendica apoi libertatea și împărțea prețul obținut cu cel cu care plănuiise manevra. Ca pedeapsă, simulantul rămânea sclavul cumpărătorului. Deveneau sclavi, de asemenea, cei condamnați la muncă silnică în mine, ca și femeia liberă care avea legături cu un sclav, în pofida interdicției stăpânului acestuia.

Am văzut în capitolul anterior cum sclavia era văzută la Roma și ca o etapă tranzitorie în dobândirea viitoare a cetățeniei. Așa se explică numărul mai mare de dezrobiri, încă din timpul Republicii. Frecvența acestora a crescut, în momentul în care filosofia greacă (care predica egalitatea din naștere a oamenilor) a fost asumată masiv de societatea romană de la sfârșitul Republicii. Urmarea a fost că eliberările de sclavi luaseră proporții

² C. 7.6.1.3.

³ Ulpian, Dig. 1.6.2.

⁴ Nov. 142 (a. 558).

îngrijorătoare, ceea ce reducea catastrofal forța de muncă din Imperiu. Aceste circumstanțe l-au determinat pe Octavian Augustus să dea două legi, prin care a încercat să limiteze practicarea excesivă a eliberărilor:

- *lex Fufia Caninia* (anul 2 a.Chr.) plafonează numărul sclavilor care puteau fi dezrobiți prin testament, fixat proporțional cu numărul total de sclavi posedați de stăpân (dar nu mai mulți de o sută);

- *lex Aelia Sentia* (anul 4 p.Chr.) interzicea stăpânilor să-și dezrobească sclavii fără îndeplinirea anumitor condiții restrictive, privind vârsta eliberatorului și a celui eliberat.

Situația colonilor

Una dintre cele mai interesante evoluții în materie de *status libertatis* este problema colonatului. Acesta este una dintre ipotezele de semisclavie și a fost foarte răspândit în societatea romană din secolul I p.Chr.

Izvoarele vremii ne relatează faptul că munca sclavilor devenea tot mai neproductivă. Lucrările de agronomie subliniază superioritatea exploatarea moșiilor pe calea arendării acestora unor mici cultivatori, numiți coloni.

În secolul I p.Chr. predomina arenda în bani. Economia romană a intrat însă pe o pantă descendentă din sec. III. Fenomenul a provocat scăderea lichidităților, ceea ce a dus la trecerea treptată la arenda în natură. Arenda restantă de pe un an era reportată pentru anul următor, apoi pe anii următori și tot așa. Fiind dificil să se achite de sarcini, coloni devine în fapt tot mai dependenți față de arendatori și nu mai părăseau domeniul pe care-l cultivau. Ei devin cu timpul o parte integrantă a domeniului pe care lucrau.

Din punctul de vedere juridic, colonul este un om liber, dar, în fapt, situația lui se apropie de a sclavului: este servul pământului care i-a fost concedat. În calitate de om liber, colonul se poate căsători, are puterea părintească asupra copiilor, poate fi proprietar, poate încheia diferite acte juridice, poate face un testament etc. În alte privințe însă, situația sa se apropie de a sclavului: nu putea părăsi (întâi în fapt și apoi, din primele decenii ale sec. IV, în drept) domeniul pe care lucrează, era supus unui drept de corecție din partea stăpânului, nu putea chema în judecată pe stăpânul său decât în cazuri excepționale, nu putea să se căsătorească cu o femeie liberă etc.

*

În **concluzie**, sunt demne de luat în seamă aspectele de tehnică juridică punctate în evoluția instituției sclaviei; ele pot constitui și astăzi modele de raționament juridic. Dar avem nevoie și de o concluzie, rezultată dintr-o abordare mai generală a problematicii. În acest sens, observăm cum s-a trecut de la uciderea prizonierilor de război la (sub)ordonarea lor, ca servi, în viața cotidiană a învingătorilor. Apoi, conceptul de cointeresare își face treptat loc, iar o serie de sclavi devin coloni. Extinderea (chiar și prin ficțiuni) a sferei celor care li se recunosc atributele corespunzând personalității juridice⁵, umanizarea tratamentului sclavilor și ridicarea preceptelor creștinismului la nivel de politică de stat ne arată că actuala tendință de realizare a comunității mondiale, bazată pe înțelegere reciprocă și cooperare, nu este o invenție modernă.

Cetățenia romană

Am arătat cum, în Vechiul Drept Roman, peregrinii erau străinii, a căror situație juridică față de romani era reglementată prin diferite tratate internaționale. Cu timpul însă, noțiunea de peregrin a desemnat pe cel care locuiește în granițele Imperiului și care nu are nici calitatea de cetățean, nici pe cea de latin.

Se deosebesc în general două categorii de peregrini:

⁵ Se vor vedea aceleași tehnici și concluzii în capitolul următor, dedicate cetățeniei romane.

a) Peregrinii obișnuiți, adică străinii a căror cetate n-a fost desființată din punct de vedere politic. Aceștia continuă să-și exercite drepturile politice în cetate, fiind supuși, în ceea ce privește capacitatea juridică, dreptului lor național. Ei nu pot exercita drepturi politice la Roma și nici nu au prerogativele civile ale cetățeanului roman. Cu toate acestea, în vederea ușurării relațiilor comerciale dintre cetățeni și peregrini, sfârșitul Republicii a văzut nașterea unui sistem juridic comun și unora și altora, cunoscut sub numele de dreptul ginților (*ius gentium*).

b) Peregrinii deditici sunt cei a căror cetate a fost desființată din punctul de vedere politic și administrativ. Aceasta se întâmpla mai ales în cazul în care peregrinii, după o rezistență înverșunată, capitulară (*deditio*). Nu aveau drepturi politice și nu se puteau folosi de dreptul lor național, decât în măsura îngăduită de cuceritori, prin edictul pretorului.

Peregrinii obișnuiți puteau dobândi cetățenia romană prin binefacerea legii, ca o răsplată a unor servicii aduse statului roman, sau printr-o naturalizare (acordată individual sau colectiv). În anul 212 p.Chr., împăratul Caracalla a dat un edict prin care a naturalizat în bloc pe toți peregrinii obișnuiți, care trăiau într-o cetate organizată. *Dediticii* erau excluși de la beneficiul legii. Edictul împăratului Caracalla a urmărit un scop fiscal (extinderea impozitului pe moșteniri (5%) și în sarcina peregrinilor) și unul politic (o tendință de unificare a Imperiului).

BIBLIOGRAFIE:

– pentru cetățenia romană: lucrarea fundamentală a lui A.N. SHERVIN-WHITE, *The Roman citizenship*, Oxford, 1973; Eugen CIZEK, „Mentalități și instituții politice romane”, Ed. Globus, București, 1998, cap. III (p. 61-74).

Rudenie și familie

Am văzut în capitolul precedent că agnațiunea (rudenia civilă, bazată pe aflarea sub aceeași putere) a constituit singura formă de rudenie de care s-a ținut seamă în organizarea familială romană. Schimbările sociale profunde, produse după războaiele punice, aduc și un nou sistem de rudenie: cogațiunea (*cognatio*). Cogații sunt rudele de sânge, indiferent dacă aparțin sau nu aceleiași puteri, iar *cognatio*, ca sistem de rudenie, există și în linie feminină. Data admiterii rudeniei cogațice este greu de stabilit precis. Este totuși cert că, la finele Republicii, tendința de a i se acorda efecte juridice era puternică și s-a desăvârșit în Imperiu: Iustinian i-a asigurat triumful definitiv.

Slăbirea sistemului agnatic a fost legată de îngrădirea continuă și treptată a puterii capului de familie. Trăind în mare măsură din exploatarea provinciilor, Roma își schimbă felul de viață. Acest fapt se reflectă asupra organizării familiale, ale cărei legături se relaxează: membrii familiei dobândesc treptat o independență și libertate de mișcare, de neconceput în epoca veche. Să detaliem în continuare aceste aspecte, examinând succesiv: situația fiilor de familie (1), regimul căsătoriei (2), adrogațiunea și adopția (3), stingerea puterii părintești (4), tutela și curatela (5).

(1) Situația fiilor de familie

Puterea părintească din legea decemvirală devenise incompatibilă cu libertatea tot mai mare de care, în noile condiții social-economice, aveau nevoie membrii familiei. Ca urmare, începutul perioadei clasice aduce tot mai multe **îngrădiri ale puterii părintești**. Acest fapt se răsfrânge atât asupra situației personale, cât și asupra celei patrimoniale a persoanei aflate sub putere:

- persoanele aflate sub puterea lui *pater familias* se pot plânge înaintea magistratului de conduita acestuia;

- dreptul șefului de familie să prescrie pedepse fiilor și fiicelor este restrâns. *E.g., lex Iulia de adulteriis* (anul 18 a.Chr.) îngăduie tatălui să-șiucidă fiica surprinsă în adulter în casa lui sau a soțului ei. Dar, se pare că tatăl risca acuzația de omucidere, dacă nu omora în aceeași împrejurare și pe complicele fiicei adultere, pentru a garanta justețea acțiunii sale. Tot astfel, uciderea nemotivată a fiilor putea atrage pedeapsa infamiei:

Divus Hadrianus fertur, cum in venatione filium suum quidam necaverat, qui novercam adulterabat, in insulam eum deportasse, quod latronis magis quam patris iure eum interfecit: nam patria potestas in pietate debet, non atrocitate consistere.

Se spune că atunci când cineva și-a ucis în timpul unei vânători fiul care comisese adulter cu mama vitregă, Hadrian cel trecut între zei l-a exilat pe o insulă, [pentru că a acționat] mai degrabă [ca] un tâlhar ucigând decât unul ce-și exercită dreptul de tată; pentru că puterea paternă se întemeiază pe compasiune, nu pe cruzime⁶.

Dreptul de viață și de moarte putea fi exercitat, din secolul II p.Chr., numai după ce tatăl și fiul acuzat se prezentau la o audiere în fața prefectului sau a guvernatorului provincial⁷. Constantin echivalează uciderea copilului de către tată cu paricidul, punând astfel capăt dreptului de viață și de moarte. Epoca lui Iustinian nu mai cunoaște decât posibilitatea părintelui să aplice o corecție în limite rezonabile copilului, identică celei aplicate în relațiile stăpân-sclav;

- vânzarea copiilor a devenit și ea rară, fiind îngăduită lui *pater familias* numai închirierea muncii acestora. De asemenea este oprită expunerea nou-născuților, precum și căsătoria copiilor împotriva voinței acestora;

- s-a admis că puterea părintească nu mai constituie o putere materială, ci implică și îndatoriri. *E.g.*, obligația alimentară față de membrii familiei, de înzestrare a fiicelor etc.

Transformările suferite de *patria potestas* n-au rămas fără rezultate în ceea ce privește capacitatea patrimonială a persoanelor aflate sub putere.

Fiului de familie i se recunoaște, încă de la începutul Principatului, o **personalitate juridică deosebită de a capului familiei sale**; în consecință, el va fi capabil să se oblige prin contracte, să fie proprietar etc. Augustus (sau poate chiar Iulius Caesar), pentru a-și fideliza armata, a îngăduit fiilor de familie să devină proprietari ai bunurilor dobândite cu ocazia serviciului militar (*peculium castrense*) și să poată dispune de ele prin acte juridice. Împăratul Constantin extinde avantajele acordate de Augustus soldaților și asupra celor care exercitau diferite funcții publice sau bisericești (*peculium quasicastrense*).

Împăratul Constantin a stabilit că bunurile dobândite prin moștenire de la mama sa vor forma o masă patrimonială distinctă, care va rămâne proprietatea fiului de familie (*bona adventicia*). Tatăl va păstra asupra acestor bunuri, în timpul vieții, un drept de administrare și folosință.

Personalitatea juridică a fiului de familie devine completă în timpul lui Iustinian. Acesta stabilește că tot ceea ce dobândește este, ca regulă generală, bun dobândit pentru el.

(2) Regimul căsătoriei

⁶ Marcian, Dig. 48.9.5.

⁷ Dig. 48.8.2.

Logodna fusese privită în Vechiul Drept Roman ca o legătură care produce efecte exclusiv morale; a devenit un raport de drept, producător de consecințe juridice, numai din timpul împăratului Constantin.

Instituțiile lui Iustinian oferă și ele o definiție **căsătoriei**: „unirea bărbatului cu femeia, care constă dintr-o unitate de viață, de nedespărțit”⁸.

Condițiile de fond ale căsătoriei

În măsura în care puterea capului de familie a suferit tot mai multe limitări, consimțământul lui *pater familias* la căsătorie a cedat pasul voinței părților interesate. *E.g.*, dacă *pater familias* tace sau nu se opune, se prezumă că acesta și-a dat consimțământul; dacă se împotrivesc nemotivat la căsătorie, o lege din vremea lui Octavian a permis fetelor (iar Iustinian permite și băieților) să se adreseze magistratului, pentru ca să-l constrângă pe șeful familiei să-și dea consimțământul. Când capul familiei era în imposibilitate să consimtă (era absent, nebun etc.), dreptul postclasic i-a dispensat pe copii de această condiție.

În ce privește vârsta minimă pentru contractarea unei căsătorii, pentru băieți, școala sabiniană a continuat să o fixeze după o cercetare corporală. Proculienii, a căror opinie a prevalat în dreptul lui Iustinian, o stabileau la patrusprezece ani.

Condițiile de formă ale căsătoriei

Din punct de vedere al formei, căsătoria *cum manu* cade treptat în desuetudine. Am văzut cum, după războaiele punice, legăturile în interiorul familiei romane începuseră să slăbească. Cuceririle, dezvoltarea comerțului și creșterea nivelului de trai aduc o mai mare libertate membrilor familiei. Femeile devin tot mai independente. Se simte tot mai puternic influența Greciei, care aduce o atmosferă de îngăduință în raporturile familiale, față de severitatea și austeritatea care caracterizau relațiile maritale în epoca veche.

O nouă formă de căsătorie se dezvoltă în acest context: căsătoria așa-zisă liberă (*sine manu*), în care femeia nu intra în puterea soțului sau a șefului de familie al acestuia. Noua formă nu apela la formalități, fiind suficient să fie întrunite numai două elemente: intenția reciprocă a viitorilor soți să întemeieze o viață comună (*affectio maritalis*) și conviețuirea materială ca atare (*honor matrimonii*).

Dovada unei căsătorii *sine manu* nu este însă ușor de făcut. Elementele exterioare pe care le îmbracă conviețuirea sunt singurele care pot să ne lămurească. Dovada rezultă, *e.g.*, din aducerea femeii în casa bărbatului, dintr-o petrecere care a avut loc cu ocazia căsătoriei, din întocmirea unui act dotal, din mărturiile vecinilor etc. Jurisconsultul Modestinus prezumă absolut existența căsătoriei, din simplul fapt al conviețuirii unui om liber cu o femeie onestă și născută liberă⁹. Merită subliniată superioritatea morală a unei astfel de concepții, care nu asigură consecințe juridice unei stări de fapt în temeiul unor solemnități și forme rigide, ci pe baza unor îndatoriri impuse de interesele sociale.

Structura acestei căsătorii s-a menținut și în epoca postclasică, când asistăm la creșterea importanței elementului intențional în dauna celui material. Astfel se explică menținerea căsătoriei, în cazul deportării sau prizonieratului unuia dintre soți.

Efectele căsătoriei

În căsătoria *sine manu*, femeia rămâne juridic în familia ei de origine, deci în puterea tatălui ei sau, dacă era *sui iuris*, în tutela agnaților. Deși soția nu se găsește în puterea capului de familie al soțului (sau în puterea soțului), poziția ei socială nu este identică cu a bărbatului. Primește numele acestuia, domiciliul e stabilit la soț și,

⁸ Inst. 1.9.1.

⁹ Dig. 23.2.24.

dacă părăsește domiciliul, bărbatul putea s-o urmărească și s-o readucă acasă (folosind un interdict pretorian: *de uxore ducenda et exhibenda*). Totuși, raporturile dintre soți se schimbă, în sensul ameliorării situației soției. *E.g.*, capul de familie pierde dreptul să administreze el însuși o pedeapsă consoartei infidele: prin *lex Iulia de adulteriis*, adulterul soției a devenit faptă penală, judecată de tribunale specializate.

În cazul căsătoriei *sine manu*, se distinge, cu privire la bunuri, între soția *alieni iuris* și cea *sui iuris*. Prima continua să fie supusă autorității domestice a capului vechii sale familii și tot ceea ce dobânda revenea direct și automat acestuia. Soția *sui iuris* rămânea proprietara averii sale, cu excepția bunurilor constituite ca zestre. Ea putea să se oblige cu concursul tutorelui și să dobândească proprietatea asupra altor bunuri. Dar, dacă femeia nu putea dovedi proveniența achizițiilor sale, o prezumție formulată de către jurisconsultul Q. Mucius Scaevola (*praesumptio Muciana*) stabilea că acestea vin de la soț.

Desființarea căsătoriei

Pe lângă cazurile de desființare forțată enumerate la capitolul anterior, căsătoria *sine manu* se putea desființa mai ușor. Încheiată prin întrunirea celor două elemente (*affectio maritalis* și *honor matrimonii*), înceta de îndată ce unul dintre acestea nu mai există, fără să fie necesară vreo formalitate. Divorțul constă deci în desființarea voluntară a căsătoriei *sine manu*; soții, după ce au parcurs împreună o parte a existenței lor, se despart (*divertuntur*), urmând căi diferite¹⁰.

Desfacerea căsătoriei se realiza printr-o simplă separare materială întreprinsă cu această intenție. Părțile puteau proceda la anumite acte care să le concretizeze intenția de a desface căsătoria, dar astfel de acte aveau o valoare numai probatorie. *E.g.*, unul dintre soți putea notifica celuilalt voința sa de a desface căsătoria (*repudium*), soțul putea pronunța în fața martorilor anumite cuvinte din care să rezulte voința sa de a pune capăt vieții conjugale, se rupea actul dotal etc.

După războaiele punice, afluența de bogății aduse la Roma din exploatarea provinciilor, influențele elenistice etc., relaxează relațiile familiale. Acestea primesc un caracter monden, diametral opus austerității din epoca veche și cazurile de divorț cresc exponențial. Deseori împărații intervin, încercând să îngreueze despărțirile nemotivate. Măsurile nu au dat randamentul scontat, deoarece nu se poate remedia prin legi o realitate socială. Împăratul Iustinian nu face prin urmare altceva decât, consacrand situația de fapt, să stabilească următoarele categorii de divorțuri:

- a) Divorțul prin consimțământul mutual (*communi consensu*), care este admis fără nicio limită;
- b) Divorțul motivat de un fapt neimputabil celuilalt soț (căderea în prizonierat, impotența unuia dintre soți etc.);
- c) Divorțul determinat de vina unuia dintre soți (*e.g.*, în caz de adulter) este la fel permis, dar soțul vinovat este pedepsit.

Orice altă formă de divorț este declarată ilicită (*sine iusta causa*) și pedepsită. Cu toate acestea, căsătoria rămâne totuși desființată.

Relațiile extraconjugale sunt privite mai cu îngăduință în Imperiu.

Octavian Augustus lansează o serie de măsuri legislative, prin care urmărea remoralizarea familiei romane, conform standardelor care existaseră în Republică. Astfel, se înființează instanțe specializate în procesele referitoare la *stuprum*, cu scopul declarat de păstrare intactă a șanselor femeilor de a se căsători. Ca urmare, raporturile cu prostituate nu intrau sub incidența sancțiunilor legale, acestea nefiind privite ca viitoare soții.

¹⁰ Gaius, Dig. 24.2.2 pr.

Problema practică a fost însă aceea că relațiile extraconjugale nu privesc numai pe cei doi parteneri. Victimele nerecunoașterii acestor uniuni sunt de foarte multe ori copiii rezultați. Am văzut că Vechiul Drept Roman promovase interesele familiei legitime și se arătase ostil copilului natural. Cu toate acestea, concubinajul (răspândit pe scară largă în epoca imperială) nu era privit defavorabil. Urmarea fost că, treptat, s-a recunoscut copiilor născuți din concubinaje posibilitatea de li se oferi o filiație prin **legitimare**. Aceasta se putea realiza în trei moduri:

- legitimare prin căsătorire subsecventă. Împăratul Constantin dă părinților necăsătoriți posibilitatea să-și recunoască copiii, cu condiția să se căsătorească într-un anumit interval de timp și să nu aibă ulterior copii legitimi. Măsura a avut un caracter temporar, dar împăratul Anastasie a transformat-o într-una cu caracter stabil. Iustinian, la rândul său, i-a dat o reglementare definitivă, îngăduind-o în următoarele situații:

a) când căsătoria ar fi fost posibilă și în momentul concepției copilului, ceea ce exclude, *e.g.*, legitimarea copiilor adulterini;

b) dacă se redactează un contract de căsătorie (*instrumentum dotale*);

c) dacă există consimțământul copilului sau dacă acesta nu se opune la legitimare.

- dacă legitimarea prin căsătorie subsecventă nu era posibilă (concubina a murit, și-a dedicat viața ascetismului religios etc.), Iustinian a permis ca aceasta să se facă prin rescript imperial.

- legitimarea era posibilă și prin oblațiunea făcută curiei (*per oblationem curiae*), creată din motive fiscale. Strângerea impozitelor era de competența curiilor municipale, ai căror membri se numeau decurioni. Deoarece impozitele se strângeau cu greu de la populație, decurionii nu puteau face față unei astfel de sarcini și renunțau la funcție. Pentru a asigura recrutarea acestor demnitari, împărații Teodosiu și Valentinian au permis legitimarea copiilor născuți din concubinaj, cu condiția ca tatăl să înscrie pe fiul nelegitim pe lista curiei municipale a domiciliului său și să-i dea cel puțin o parte din averea sa. Dacă era vorba despre o fiică, trebuia să îi constituie o dotă și să o căsătorească cu un decurion¹¹.

În dreptul lui Iustinian, situația copiilor născuți din concubinaj (copii naturali) se îmbunătățește: ei primesc un drept la alimente și unul de moștenire în averea tatălui lor natural. Datorită răspândirii și a opiniei sociale favorabile acestei uniuni permanente, concubinajul se transformă acum într-o căsătorie de rang inferior.

(3) Adrogațiunea și adopția

Regimurile juridice ale ambelor sunt modificate, ținând seama de experiența acumulată în Vechiul Drept Roman și de noile realități familiale din Imperiu.

Adrogațiunea, astfel cum a fost concepută în dreptul civil, însemna pierderea capacității adrogatului, ceea ce atrăgea și stingerea datoriilor acestuia. Consecința era puțin importantă în societatea patriarhală din perioada veche. Avântul luat de activitățile comerciale a făcut ca efectul extinctiv să pericliteze creditarea: cine se aventurează să dea un credit, dacă adrogațiunea debitorului stinge orice obligație de restituire a acestuia? Pretorul intervine și acordă creditorilor o acțiune în urmărirea debitorilor, cu ficțiunea că adrogațiunea n-a avut loc: în acest mod, creditorii puteau urmări pe fostul lor debitor, ca și cum acesta n-ar fi suferit nicio schimbare de stare civilă.

¹¹ Pentru drepturile succesoriale, cf. Cod. 5.27.4 (a. 470) și 5.27.9pr. urm. (a. 528).

Formele adogațiunii s-au simplificat în Dominat, realizându-se prin rescript imperial. S-a îngăduit, de asemenea, să poată fi adrogate și femeile. În timpul lui Iustinian, adogațiunea încetează să mai transfere adrogantului deplina proprietate asupra bunurilor adrogatului, acordându-i numai un drept de folosință.

Adopția putea prezenta un pericol, în ceea ce privește drepturile sale succesoriale ale copilului adoptat. După ce pierduse prin adopție dreptul de moștenire în familia sa biologică, acesta îl putea pierde și în familia adoptivă, dacă era emancipat de adoptator. Reformele succesoriale ale dreptului pretorian (așa cum vom vedea mai jos) au chemat la moștenire și rudele cognatice. Riscul a fost astfel micșorat, dar nu înlăturat total. *E.g.*, dacă tatăl biologic murea înainte de emanciparea fiului de către adoptator, copilul nu mai putea dobândi nimic: era sub altă putere la data când a decedat părintele biologic și nu era rudă de sânge cu adoptatorul, care l-a emancipat ulterior.

Pentru a evita astfel de situații, împăratul Iustinian a creat două feluri de adopții: una cu efecte depline și una cu efecte restrânse.

Adopția cu efecte depline era permisă numai când nu exista vreo primejdie, care să amenințe pe cel adoptat în drepturile sale succesoriale. *E.g.*, este îngăduită, în cazul când cel adoptat intră în puterea unui ascendent matern, pe care îl putea moșteni și în calitate de rudă de sânge. Adopția cu efecte restrânse păstra dreptul de succesiune al adoptatului în familia sa de origine. În caz de emancipare, deși pierdea drepturile de moștenire în familia adoptatorului, le păstra pe acelea din familia în care se născuse. Acest gen de adopție devine obișnuită în dreptul lui Iustinian.

(4) Stingerea puterii părintești

În dreptul lui Iustinian, într-o epocă în care puterea părintească ajunsese să fie mult limitată în conținutul ei, copiii care îndeplineau anumite funcții mai însemnate în stat (prefect al orașului, consul, episcop etc.) ieșeau de sub puterea părintească.

Am văzut în capitolul anterior cum emanciparea și-a schimbat treptat semnificația încă din Vechiul Drept. Sub împăratul Anastasie (în anul 502), aceasta se putea face prin rescript imperial, dacă copilul emancipat era absent. Iustinian abrogă vechea procedură a emancipării și o înlocuiește cu o simplă declarație, făcută de cei doi *pater familias* înaintea magistratului municipal, inspirându-se din practica utilizată în părțile orientale ale Imperiului.

Teoretic, fiul emancipat iese din familia sa de origine și pierde drepturile de moștenire bazate pe rudenția agnatică. Pe temeiul rudenției de sânge însă, vom vedea că emancipatul va fi ajutat de dreptul pretorian să își păstreze unele drepturi succesoriale în vechea sa familie.

În ceea ce privește bunurile pe care emancipatul le stăpânește cu titlu de peculiu, câtă vreme se găsea sub puterea tatălui, acestea rămâneau, ca regulă generală, emancipatului. Regula apare ca foarte logică, dacă avem în vedere scopul economic și social pentru care a fost creată emanciparea și în direcția căruia s-a dezvoltat în întreaga perioadă imperială.

(5) Tutela și curatela

Am precizat (la începutul acestei secțiuni) faptul că, între războaiele punice și finele Republicii, familia agnatică își pierde din importanța ei, rudenția cognatică impunându-se în dauna celei civile. Tutela și curatela se transformă din instituții juridice private (familiale) în instituții juridice publice. Acestea urmăresc, de acum încolo, asigurarea intereselor celor puși sub tutelă și curatelă, nu ale rudelor agnatice chemate la moștenirea incapacabililor.

Vom examina, pe rând, diversele ipoteze de instituire și exercitare a tutelei și a curatelei.

A. Tutela impuberilor

Prima chestiune de analizat este **cine o exercită**? Triumful cognațiunii a făcut să fie chemate să exercite tutela legitimă și unele rude de sânge: mama, bunica și frații. În timpul lui Iustinian, când cognațiunea se substituie definitiv agnațiunii (ca fundament al tutelei legitime și ca bază a devoluțiunii succesoriale), tutela este atribuită definitiv cognaților. Sistemul scuzelor legale este extins, în Dreptul Clasic și la tutela testamentară¹², iar în sec. IV p.Chr. și la tutorii legali.

Administrarea averii pupilului, în Dreptul Clasic, este a doua chestiune care necesită câteva precizări:

- practica a dovedit că modul de administrare din Vechiul Drept Roman putea fi prejudiciabil tuturor: pupilul era expus insolvabilității tutorelui și tutorele era expus insolvabilității pupilului. De aceea, la începutul secolului al II-lea p.Chr., s-a admis reprezentarea perfectă a pupilului de către tutore, în ceea ce privește dobândirea posesiei și transferul proprietății prin tradițiune. În consecință, *e.g.*, când tutorele dobândește o posesie (sau proprietatea unui lucru prin tradițiune) pentru pupil, acesta devine posesor (sau, după caz, proprietar), nu tutorele.

- practica demonstrase că tutorele devenise uneori creditor (sau, după caz, debitor) pe temeiul unor acte încheiate în interesul pupilului și aceste obligații nu fuseseră executate când tutela încetase. Ca urmare, la finele secolului al II-lea p.Chr., s-a acordat pupilului, din motive de oportunitate (*utilitatis causa*), după încetarea tutelei, acțiunea care rezulta din astfel de obligații, împotriva terțului contractant (sau, după caz, i se acorda acestuia, împotriva pupilului). Tutorele va rămâne astfel în afara oricărei urmăriri judiciare. *E.g.*, Titius, în calitate de tutore al lui Maevius, vinde unui terț mai multe amfore, produse în atelierele meșteșugărești ale ultimului. Predarea amforelor și plata prețului urmau să se facă la un termen ulterior. La împlinirea termenului, tutela luase deja sfârșit, astfel că acțiunea din contractul de vânzare va fi acordată *utilitatis causa* lui Maevius împotriva terțului pentru plata prețului, respectiv terțului împotriva lui Maevius pentru predarea amforelor.

- puterile tutorelui au fost limitate în epoca imperială, urmărindu-se în acest mod ocrotirea cât mai eficientă a intereselor pupilului. *E.g.*, un senatus-consult din timpul lui Septimius Sever a oprit pe tutore să înstrăineze pământurile cultivate extravilane ale pupilului. Măsura este luată în perioadă de criză agrară, când terenurile cultivate constituiau (spre deosebire de imobilele urbane) o sursă mai sigură de venituri. De asemenea, datorită instabilității monetare din perioada imperială, tutorii erau obligați să investească rapid sumele primite de pupili (*e.g.*, să cumpere imobile construite, terenuri etc.), sub sancțiunea plății, în caz contrar, dobânzi pentru astfel de sume.

Acțiunile privitoare la tutelă. Din cele expuse mai sus, se observă că Dreptul Clasic a reconfigurat substanțial raporturile dintre tutore și pupil. Acțiunile reglementate în legea decemvirală nu mai acopereau diversitatea de probleme practice, ce apăreau la finele tutelei, când tutorele trebuia să dea socoteală. Se simțea nevoia unei acțiuni mai cuprinzătoare, care să se extindă la întreaga gestiune a tutorelui și să-l silească să dea amănunțit socoteală, cu privire la orice culpă și neglijență, săvârșite în administrarea sa. Această nouă acțiune (cunoscută de Cicero, deci existentă deja în sec. I a.Chr.), s-a numit *actio tutelae*. A fost acordată mai întâi pupilului împotriva tutorelui, în vedere restituirii patrimoniului și reglementării socotelilor (*a. tutelae directa*). Puțin mai târziu, a fost dată și tutorelui împotriva pupilului, în scopul rambursării eventualelor cheltuieli, pe care acesta le-ar fi făcut cu ocazia administrării patrimoniului incapabilului (*a. tutelae contraria*).

Ce consecințe avea admiterea acțiunii directe (a pupilului contra fostului său tutore)? Pârâțul trebuia să restituie pupilului întregul său patrimoniu și să-l despăgubească pentru orice prejudiciu pe care i l-a

¹² Inst. 1.25 pr.

adus și pe care un cetățean diligent (*bonus pater familias*) nu le-ar fi putut săvârși niciodată. Juridic, aceasta se traduce prin faptul că răspunderea tutorelui este apreciată cu strictețe (*in abstracto*): gestiunea sa este comparată cu aceea a unui cetățean ideal (cel mai grijuliu individ posibil). Acest mod de apreciere s-a schimbat în timpul lui Iustinian, când răspunderea tutorelui a fost apreciată mai larg (*in concreto*): tutorele este acum obligat să investească, în administrarea averii pupilului, aceeași grijă pe care o depune în propriile sale afaceri. Activitatea tutorelui nu va fi comparată, așadar, cu aceea unui cetățean ideal, ci va fi judecată după felul său zilnic de comportare (propria sa diligență). Relaxarea răspunderii tutorelui se explică prin faptul că persoanele cărora li se încredințau tutele erau, mai des în această epocă, rude apropiate ale pupilului sau intimi ai familiei acestuia. Dacă nu administrau perfect patrimoniul pupilului, însemna că, realmente, nu puteau face mai mult.

B. Tutela femeilor intră în declin spre sfârșitul Republicii, ca urmare a tendinței de emancipare juridică a persoanelor de sex feminin și de relaxare a legăturilor familiale bazate pe puterea capului de familie. Ca urmare:

- se recunoaște soțului dreptul să lase prin testament femeii (pe care o avea *in manu*) posibilitatea să-și aleagă tutorele;

- permisiunea acordată femeii să iasă de sub tutela agnaților și să-și aleagă un alt tutore. În acest din urmă caz, ea intra printr-o *coemptio* în puterea unui terț care, conform înțelegerii, o emancipează imediat și îi devine tutore (tutore fiduciar). Ales de femeie, tutorele nu era în realitate decât unul formal.

- Octavian, urmărind o politică de ridicare a natalității, a stabilit că mamele născute libere care aveau trei copii și dezrobitele cu patru copii ieșeau de sub tutelă. La rândul său, împăratul Claudius a suprimat tutela agnaților, ca urmare a decăderii sistemului de rudenie agnatică.

În a doua jumătate a secolului al IV-lea p.Chr., nu mai avem dovezi de existență a unei tutele asupra persoanelor de sex feminin.

C. Curatela

Curatorul putea fi numit și de magistrat (în Dreptul Clasic), respectiv și prin testament (în timpul lui Iustinian). Curatorul trebuia să se îngrijească de patrimoniul alienatului mintal și de persoana acestuia, în vederea însănătoșirii. Curatorul avea la îndemână gestiunea de afaceri, pentru administrarea averii și obligația să dea socoteală la finele curatelei (la fel ca tutorele impuberului).

Am analizat, în capitolul precedent, măsurile de ocrotire prin curatelă organizate de *Lex Plaetoria*. Acestea ocroteau pe tinerii neexperimentați, dar le distrugau creditul: puțini rămâneau cei care mai îndrăzneau să contracteze cu ei. Practica imperială a pus alături de minor un curator, care să-i asigure interesele și să dea astfel deplină valabilitate actului. Din timpul lui Marcus Aurelius, s-a obișnuit să se numească un curator permanent minorului. Curatela minorului a devenit obligatorie și permanentă numai în epoca lui Iustinian.

În Dreptul Postclasic, curatela tinde să fie asimilată cu tutela. În dreptul lui Iustinian, cele două instituții se contopesc, curatorii fiind supuși unui regim juridic similar cu al tutorilor. Pe de altă parte, în legislația lui Iustinian, capacitatea impuberului este limitată în aceeași măsură ca și a minorului, asemenea dreptului cutumiar al provinciilor elenistice, care nu făcea nicio deosebire între impuberi și minori.

Persoanele juridice

Până la finele Republicii exista o deplină libertate de asociere, libertate consacrată de timpuriu prin Legea celor XII table. Din motive de securitate publică, Iulius Caesar a desființat asociațiile, cu excepția celor mai vechi dintre ele. Octavian Augustus, temându-se ca, sub forma unor asociații, să nu se ascundă organizații care să-i

pericliteze poziția politică, a stabilit, prin legea *Iulia de collegiis*, că o asociație poate lua ființă numai cu autorizarea prealabilă a Senatului.

Înainte de legea *Iulia*, capacitatea juridică a asociațiilor nu era aceea a unei persoane juridice: patrimoniul le era privit ca o coproprietate a membrilor componenți. După legea sus-amintită, asociațiile dobândeau personalitate juridică pe temeiul unei aprobări prealabile dată de Senat, aprobare care, după cât se pare, a fost legată de existența unui patrimoniu propriu asociației. După autorizarea Senatului, asociația, devenind persoană juridică, primește drepturi similare cu acelea ale persoanei fizice: de proprietate, capacitate de a se obliga, *dominium* asupra sclavilor ei, drepturi de patronat asupra dezrobiților săi etc.

Capacitatea deplină a persoanei juridice în general (stat, orașe, asociații etc.) nu a fost recunoscută decât treptat și în urma unor ezitări doctrinare. Astfel, jurisconsultul Paul recunoaște persoanei juridice dreptul de a dobândi posesia printr-un sclav; Scaevola – o voință comună, distinctă de aceea a membrilor asociației, în virtutea căreia minoritatea se supune majorității; Ulpian – capacitatea de a încheia obligații în nume propriu; Marcian – un drept de proprietate deosebit de acela al membrilor ei etc. Ulpian aprecia în acest sens:

Si quid universitati debetur, singulis non debetur: nec quod debet universitas singuli debent.

Ceea ce se datorează unei asociații nu se datorează fiecărui membru în parte, după cum datoriile asociației nu sunt ale membrilor ei¹³.

Cu toate drepturile recunoscute persoanelor juridice, acestea nu au fost niciodată puse pe picior de egalitate cu cele fizice. Drepturile de familie le sunt străine, cele succesoriale le sunt recunoscute în anumite limite iar exercițiul drepturilor și obligațiilor societare era încredințat, în conformitate cu statutele lor, unor reprezentanți. Dreptul Roman nu a elaborat o teorie a persoanei juridice. Juriștii au sesizat ideea de unitate a persoanei juridice, dar n-au putut sacrifica ideea de pluralitate, adică n-au putut face abstracție de individualitățile care alcătuiau persoana juridică. Între aceste două extreme, se situează soluțiile „caziste” ale jurisprudenței romane privind conceptul de persoană juridică (exemplificate mai sus).

În epoca Dominatului apar și fundațiile, care sunt patrimoniile afectate unor scopuri determinate: de binefacere, de învățământ, religioase etc. S-au bucurat de o anumită capacitate juridică, iar, în dreptul lui Iustinian, chiar de calitatea de persoană juridică. Așa erau stabilimentele organizate pentru ajutorarea bolnavilor, orfanilor, săracilor, așezămintele bisericesti etc.

Persoanele juridice nu dispăreau concomitent cu persoanele fizice care le alcătuiau. Acest fapt constituia unul dintre marile lor avantaje, pentru că în acest fel se putea realiza ceea ce nu s-ar fi îndeplinit în cursul unei singure generații. Cu toate acestea, o persoană juridică încetează să mai existe când și-a atins scopul și când activitatea sa contravine intereselor statului. De asemenea, fundațiile își încetează activitatea dacă patrimoniul lor de afectațiune dispăre sau a fost consumat.

BIBLIOGRAFIE:

– pentru problemele generale privind familia: FUSTEL de COULANGES, *Cetatea*, Cartea a II-a: *Familia*, cap. I-V, p. 39-61 și cap. VIII-X, p. 91-129; Constantin TOMULESCU, *Concubinatul în Dreptul Roman*, Buzău, 1935;

¹³ Dig. 3.4.7.1.

- pentru căsătorie: Vladimir HANGA, *Originea și structura posesorie a căsătoriei sine manu*, teză, București, 1946; id., *L'affectio maritalis dans le droit postclasique*, RRSJ 1/1995.109-112;
- pentru condiția femeii: MONTESQUIEU, *Despre spiritul legilor*, vol. I, trad. A. Roșu, Ed. Științifică, București, 1964, p. 131-138; Judith EVANS GRUBBS, *Women and law in the Roman Empire. A sourcebook on marriage, divorce and widowhood*, Routledge, Londra și New York, 2002;
- pentru adopție: C. KUNST, *Römische Adoption: Zur Strategie einer Familienorganisation. Frankfurter althistorische Beiträge, 10*. Hennef: Clauss, 2005.